
УДК 94(477) «1928/1933»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Romanets>

Natalia Romanets

Doctor of History, Associate Professor, lead researcher of the Holodomor and mass man-made famines research department, National Museum of the Holodomor-Genocide, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3267-4408>

e-mail: romanets1@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Romanets, N. (2025). The role of women in mass peasant protests under total collectivisation and the Holodomor in Ukraine. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 34, 145–162. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Romanets>

THE ROLE OF WOMEN IN MASS PEASANT PROTESTS UNDER TOTAL COLLECTIVISATION AND THE HOLODOMOR IN UKRAINE

Abstract. *The purpose of the article is to study the role of women in mass peasant protests during the period of total collectivization and the Holodomor in Ukraine.*

The scientific novelty of the research results lies in the highlighting of the causes, scale, features and consequences of mass women's peasant protests during total collectivization and the Holodomor, and the repressive measures applied to their participants.

Conclusion. *Mass women's protests were the main form of active peasant resistance during the period of total collectivization and the Holodomor in Ukraine. Mass peasant women's protests of 1928–1932 against dekulakization, collectivization, and grain procurement were called riots, rebels, «women's riots» and «volinka» in documents of the OGPU, the GPU of the Ukrainian SSR, judicial bodies, party and Soviet documents. The authorities explained the active participation of peasant women in the «volinka» by «kulak influence», ignorance, women's conservatism, the patriarchal nature of peasant society, «certain distortions of party policy» during collectivization and dekulakization, and the «excessively lenient attitude of the punitive authorities» towards participants in mass protests. In fact, the women's protest was a reaction to the implementation of Stalin's destructive agrarian policy, which threatened not only the well-being but also the very existence of peasant families, as evidenced by the events of 1932–1933.*

«Volinka» took place in the form of demonstrations, meetings, general peasant resistance to government officials and local activists, and collective attacks on state and collective farm facilities. The number of participants in «volinka» ranged from 50–60 to 1000–2000 people. «Volinka» could last from several hours, a day, to several days. Women's protests were characterized by organization, persistence of resistance to local authorities. During «volinka» peasant women were often armed with pitchforks, stakes, and knives. Women's protests were accompanied by physical violence against collective farm, party and Soviet leadership, police officers, activists, and collective farmers, and the destruction of village councils, collective farm boards, and other institutions.

Each specific «volinka» did not pose any real threat to the regime of that time. The scale of the peasant protests was dangerous, because in the first months of 1930 (January–March) the «volinka» covered most of the villages of Ukraine. The serious attitude of the authorities towards mass women's protests is evidenced by the fact that armed detachments of the GPU and the police were used to suppress the largest and longest ones.

Key words: *women, mass protests, volinka, collectivization, dekulakization, grain procurement, GPU, OGPU.*

Наталя Романець

доктор історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу дослідження Голодомору та штучних масових голодів, Національний музей Голодомору-геноциду, Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3267-4408>

e-mail: romanets1@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Романець Н. Роль жінок у масових селянських виступах доби суцільної колективізації та Голодомору в Україні. *Український селянин*. 2025. Вип. 34. С. 145–162. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Romanets>

РОЛЬ ЖІНОК У МАСОВИХ СЕЛЯНСЬКИХ ВИСТУПАХ ДОБИ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ

Анотація. *Метою статті є дослідження ролі жінок у масових селянських виступах доби суцільної колективізації та Голодомору в Україні.*

Наукова новизна результатів дослідження полягає у висвітленні причин, масштабів, особливостей, наслідків масових жіночих селянських виступів доби суцільної колективізації, Голодомору та репресивних заходів, що застосовувалися до їх учасниць.

Висновки. Масові виступи, в яких головну роль відігравали жінки, були основною формою активного селянського спротиву доби суцільної колективізації та Голодомору в Україні. В документах ОДПУ, ДПУ УСРР, органів юстиції, партійних, радянських документах масові селянські жіночі виступи 1928–1932 рр. проти розкуркулення, колективізації, хлібозаготівель називали заворушеннями, заколотами, «бабськими бунтами», волинками. Влада пояснювала активну участь селянок у волинках «куркульським впливом», неосвіченістю, консерватизмом жінок, патріархальністю селянського суспільства, «окремими перекошуваннями політики партії» під час проведення колективізації та розкуркулення, а також «надмірно поблажливим ставленням каральних органів» до учасниць масових заворушень. Насправді жіночий протест став реакцією на проведення руйнівної сталінської аграрної політики, яка загрожувала не тільки добробуту, а й самому існуванню селянських родин, що засвідчили події 1932–1933 рр.

Волинки відбувалися у формі демонстрацій, зборів, загальноселянської протидії представникам влади і місцевим активістам, колективних нападів на державні та колгоспні об'єкти. Чисельність учасниць волинок становила від 50–60 до 1000–2000 осіб. Волинки могли тривати від кількох годин, доби до декількох днів. Жіночі заворушення характеризувалися організованістю, завзятістю спротиву місцевим властям. Під час волинок селянки нерідко були озброєні вилами, кілками, ножами. Жіночі виступи супроводжувалися фізичним насильством над колгоспним, партійним, радянським керівництвом, міліціонерами, активістами і колгоспниками, розгромом сілрад, правлінь колгоспів та інших установ.

Кожна конкретна волинка якоїсь реальної загрози для тогочасного режиму не несла. Небезпечними були масштаби селянських виступів, бо в перші місяці 1930 р. (січень–березень) волинки охопили більшість сіл України. Про серйозне ставлення представників влади до масових жіночих виступів свідчить той факт, що для придушення наймасштабніших і найтриваліших використовувалися збройні загони ДПУ та міліції.

Ключові слова: жінки, масові виступи, волинки, колективізація, розкуркулення, хлібозаготівлі, ДПУ, ОДПУ.

Постановка проблеми

Однією із форм селянського опору періоду суцільної колективізації та Голодомору в Україні стали масові заворушення, в яких головну роль відігравали жінки. У документах тієї доби їх називали по-різному: «бабськими бунтами», заколотами, волинками. Для сталінського режиму активна участь «слабкої статі» в акціях спротиву «соціалістичним перетворенням на селі» стала неприємною несподіванкою, що призвело до тривалого замовчування цих подій. В умовах широкомасштабної російсько-української війни дослідження масових жіночих селянських виступів набуває особливої актуальності, оскільки дозволяє пояснити унікальний феномен тривалого українського спротиву Кремлю в ХХ ст., залучення до нього значної частини суспільства, людей різних вікових груп та соціального статусу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Першість у дослідженні ролі жінок у масових селянських виступах під час сталінської революції «згори» належить західним науковцям. Р. Конквест у фундаментальній монографії «Жнива скорботи», присвяченій «радянській колективізації та Голодомору», називає «бабські бунти» — повстання жінок — «дивовижною» і «найбільш своєрідною формою опору»¹. Причиною «ворожого ставлення» селянок до колгоспів він вважав усупільнення

¹ Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. Київ: Либідь, 1993. С. 177.

худоби, передусім корів, яку вони доглядали і від якої залежало благополуччя їхніх родин. На основі дослідження свідчень одного з місцевих активістів Р. Конквест зробив висновок, що учасниці «жіночих бунтів» дотримувалися певної тактики: «Спочатку жінки переходили в наступ на колгосп, якщо комуністи, комсомольці, члени сільради та комітету незаможників атакували їх, чоловіки збиралися на захист жінок». На його думку, «подібна тактика була спрямована на те, щоб запобігти втручанням військових сил, і вона нерідко завершувалася успіхом»². Р. Конквест вважав, що найбільше жіночих селянських виступів відбулося на території України і Північного Кавказу, що підтверджують і розсекречені пізніше, вже після публікації монографії у 1990–2000-х рр., документи ОДПУ.

Роль жінок у селянському спротиві першого етапу суцільної колективізації (січень–березень 1930 р.) висвітлює у своїй монографії канадська дослідниця Л. Віола, присвятивши цій проблемі окремий розділ. Науковиця характеризує причини масових жіночих виступів, зазначаючи, що «селянки Радянського Союзу взяли на себе ініціативу в спротиві політичному курсу і діям властей, які загрожували існуванню їхніх родин і безпосередньо вторгалися в їхнє життя і трудову діяльність»³. Вона вказала, що влада не розуміла справжніх причин масових виступів селянок, вважала жіночий протест «аполітичним», який є результатом відсталості жінок, «а значить підлягав лікуванню політичними методами»⁴. На думку дослідниці, «жіночий протест, породжений політикою колективізації, не був ірраціональним і в реальності дуже рідко був проявом яких-небудь інстинктів»⁵. Проаналізувавши жіночі виступи, історикиня дійшла висновку, що «у роки колективізації бабські бунти і протести жінок були найбільш ефективною і поширеною формою селянських колективних дій, спрямованих проти держави»⁶. Проте Л. Віола припустилася помилки, зазначаючи, що виступи селянок закінчилися із завершенням «березневої лихоманки» 1930 р. Як свідчать численні документи, волинки відбувалися і восени 1930 р., і в 1931–1932 рр.

Серед вітчизняних науковців жіночі заворушення доби «великого перелому» досліджував В. Васильєв, який, визначаючи причини участі селянок у масових виступах, підкреслював, що «жінки були лютими противницями колективізації». Ще однією причиною залучення жінок до антиколгоспного спротиву він вважав сподівання селян «на більш поблажливе ставлення до жінок з боку влади»⁷.

Грунтовну статтю, присвячену участі жінок у селянському опорі 1928–1932 рр., підготувала О. Сапицька. Серед причин жіночих заворушень 1928–1929 рр. дослідниця виокремила так звані продовольчі труднощі, тобто голод, а селянські виступи початку 1930 р. пов'язала з примусовими методами здійснення колективізації, розкуркуленням та насильством партійно-радянського керівництва і сільського активу над селянами: нічні обшуки, мародерство, гвалтування «куркульок». Вона наголошує, що фізичні розправи жінок над уповноваженими, місцевими активістами, міліціонерами були відповіддю на насильство колективізаторів. О. Сапицька приділила головну увагу аналізу селянських заворушень лютого–березня 1930 р., а масові виступи 1931–1932 рр. характеризує побіжно. Дослідниця стверджує, що, якщо в 1930 р. основним методом «утихомирення демонстрацій» було переконання, то в 1931–1932 рр. він замінювався «фізичною розправою над учасницями акцій протесту»⁸. Однак цей висновок не підтверджується архівними документами, зокрема аналізом архівно-слідчих справ репресованих учасниць волинок.

С. Маркова у колективній монографії дослідила залучення жінок до антиколгоспних виступів доби суцільної колективізації. Активну участь жінок у масових селянських

2 Там само. С.177–178.

3 Віола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. С. 231.

4 Там само. С. 227.

5 Там само. С. 228.

6 Там само. С. 250.

7 Васильєв В. Перша хвиля суцільної колективізації і українське селянство. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). Вінниця: ЛОГОС, 1997. С. 81.

8 Сапицька О. М. Участь жінок в селянському опорі колективізації та радянській владі (1928–1932 рр.). Гілея. 2006. Вип. 6. С. 91.

заворушеннях вона пояснила тим, що «більшість жінок старшого віку не сприймали більшовицької ідеї пролетаризації селянок». Дослідниця звернула увагу на те, що «інколи жінки були навіть агресивнішими за чоловіків, вони закликали повністю розбирати реманент, худобу, били місцевих керівників, членів різних комісій, що займалися земельними питаннями»⁹. Підсумовуючи, зазначимо, що, попри серйозні здобутки зарубіжної та вітчизняної історіографії у висвітленні ролі жінок у селянських заворушеннях 1928–1932 рр., залишається цілий ряд аспектів проблеми, які потребують додаткового комплексного дослідження, серед них — причини, масштаби, особливості, наслідки масових жіночих виступів доби суцільної колективізації та Голодомору, репресивні заходи, що застосовувалися до їхніх учасниць.

Мета статті

Метою статті є дослідження ролі жінок у масових селянських виступах доби суцільної колективізації та Голодомору в Україні.

Виклад основного матеріалу

Масові виступи, в яких головну роль відігравали жінки, були основною формою активного селянського спротиву доби суцільної колективізації та Голодомору в Україні. У довідці інформаційного відділу ОДПУ від 25 серпня 1930 р. прямо зазначалося, що «за останні роки в цілому ряді районів спостерігалось все більш широке залучення широких жіночих мас села до участі у масових виступах»¹⁰. Сплеск непокори українського жіноцтва сталінський режим пояснював, використовуючи характерні для більшовиків аргументи, зокрема марксистський класовий підхід. У документах ОДПУ, ДПУ УСРР, органів юстиції, партійних, радянських документах активну участь жінок у масових селянських заворушеннях проти розкуркулення, колективізації, хлібозаготівлі пояснювали «куркульським» впливом. Органи ОДПУ характеризували селянку як нового союзника куркуля, оскільки значне вилучення «упродовж останніх трьох років контрреволюційних елементів старої формації (колишніх учасників білого руху, колишніх бандитів, повстанців, колишніх членів антирадянських партій і т. п.), визволення з-під куркульського впливу хитких груп середняцтва та укріплення класової згуртованості бідноти змусило куркулів шукати собі нову опору і союзників в контрреволюційній роботі на селі»¹¹. У доповідній записці секретно-політичного відділу ОДПУ від 15 березня 1931 р. зазначалося, що під час підготовки кадрів у 1930 р. куркуль основну увагу приділяв «антирадянській обробці відсталих мас жінок, орієнтуючись на них, як на головну людську базу в антирадянській діяльності»¹².

На думку представників влади, куркуль, залучаючи на свій бік жінок, використовував найрізноманітніші засоби, зокрема, підкуп. Голова Васильківського райвиконкому Дніпропетровського округу Борщ заявляв: «Часто трапляється так, що куркуль просто купує біднячку за глечик молока»¹³. Ще одним методом куркульського впливу нібито були «нові методи агітації: сам куркуль не виступає, мовчить, замість себе посиляє дружину і дітей по родичах, особливо по бідняках, з тим, аби вони розплакались... і закликали на захист від «свавілля влади»»¹⁴. Щоб викликати співчуття селянок, родичі розкуркулених також використовували «провокаційні листи»,¹⁵ отримані від депортованих на Північ, та куркульських дітей. Таким чином, фактично стверджувалося, що заможні селяни маніпулювали жінками, граючи на їхніх почуттях, на материнських інстинктах.

9 Калінкіна С., Корновенко С., Маркова С., Романець Н. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929–1933 рр.). Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. С. 221–222.

10 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 420.

11 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930. С. 792.

12 Там само. С. 792–793.

13 Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. П–7. Оп. 1. Спр. 1657. Арк. 10.

14 Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки) / упоряд.: Є. І. Бородин, О. В. Касьянов, Н. В. Киструська та ін. Дніпропетровськ: Герда, 2008. С. 49.

15 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 421.

Важливим інструментом підпорядкування селянок «антирадянському елементу і куркульству» органи ОДПУ вважали і церкву, яка впливала на «релігійно налаштованих жінок через попа» та черниць¹⁶.

Причиною участі селянок у масових заворушеннях партійно-радянське та колгоспне керівництво вважало консерватизм жінок, їхні «дрібнобуржуазні» інстинкти. Так, колгоспниця-активістка Бас із колгоспу «Жовтневий» Васильківського району заявила, що «жінки звикли у нас працювати індивідуально, і тепер виходить, що нічого з ними не зробиш. Вони міцно тримаються своєї кочерги, рогачу, дитини та ложки». Тому вона закликала жінок «викинути та побити раз і назавжди кочерги та горщики»¹⁷.

Залучення жінок до участі в антиколгоспних виступах представники влади досить часто пояснювали неосвіченістю жінок: «Наші жінки ще досі не хочуть ліквідувати свою неписьменність, приходиться ледве не силою примушувати жінку ходити до лікбезу»¹⁸. Саме відсталість жінок, на їхню думку, активно використовували антирадянські елементи, налаштовуючи селянок проти суцільної колективізації та розкуркулення, поширюючи серед них різноманітні нісенітниці про колективний спосіб господарювання. Органи ОДПУ у зв'язку з цим звертали увагу на «недостатню політико-виховну і організаційну роботу серед жінок»¹⁹, вимагаючи її покращити. Але, як слушно зазначила Л. Віола, «спроби партії виховати селянок виявилися в основному неефективним способом придушення спротиву колективізації»²⁰.

Також зазначимо, що ті чутки про колгоспи, які поширювалися в селянському середовищі, і які партійно-радянські очільники називали нісенітницями про колективний спосіб господарювання, насправді виникали не через неосвіченість жінок, а мали цілком реальне підґрунтя, були результатом дій місцевого колгоспного керівництва та активістів. Приміром, одноосібники розповідали один одному, що в новостворених колгоспах жінок обстрижуть, як коней, а волосся відправлять на експорт за кордон. Виникла ця чутка тому, що під час суцільної колективізації на селі проводився збір кінського волосся. У Шепетівському, Тульчинському, Могилівському округах окружне керівництво наказало упродовж 72 годин зістригти хвости та гриви у коней, а гроші за них передати до неподільного фонду колгоспів. І хоча селяни, які проживали у лісисто-болотній місцевості прохали не відрізати хвостів коням, оскільки влітку «муха заїсть худобу», але директива була виконана упродовж 24 годин. Після цього в с. Новополонському Шепетівського округу на пленумі сільради один з активістів запропонував «зістригти у жінок коси та обрізати бороди у чоловіків»²¹.

Важливою причиною «антирадянської активності жіночих мас на селі» колгоспні та партійно-радянські очільники вважали патріархальність селянського суспільства. Комуніст Бедін на загальних партзборах Петропавлівського району охарактеризував це так: «Відносно жінок, то вони не самі являються застрільщиками, во всю керує чоловік, а чоловіка ми ще не досить політично виховали»²². А голова ДПУ УСРР В. Балицький у доповідній записці про масові заворушення в Шепетівському окрузі від 3 березня 1930 р. наголошував: «Безсумнівно, однак, що за спиною жінок стоять чоловіки, які під впливом куркуля пускають спочатку свою дружину, розраховуючи, що з жінками радянська влада не буде боротися»²³. Тому партійно-радянські органи посилили на селі пропагандистську роботу, закликаючи жінок проявляти самостійність, ухвалювати рішення незалежно від чоловіка. Для цього використовували колгоспниць-активісток, які на різноманітних зборах звертались до нібито несвідомих

16 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930. С. 794.

17 ДАДО. Ф. П–7. Оп. 1. Спр. 1657. Арк. 9–10.

18 ДАДО. Ф. П–7. Оп. 1. Спр. 1657. Арк. 7–8.

19 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 545.

20 Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. С. 227.

21 Васильев В., Виола Л. Коллективизация і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). Вінниця: ЛОГОС, 1997. С. 248.

22 ДАДО. Ф. П–7. Оп. 1. Спр. 1640. Арк. 51.

23 Васильев В., Виола Л. Коллективизация і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). Вінниця: ЛОГОС, 1997. С. 197.

селянок із відповідними закликами. Наприклад, одна із таких активісток Лодатка із ТСОЗу ім. Леніна Васильківського району на першій районній конференції колгоспів заявила: «Я сама жінка й звертаю особливу увагу жінок на те, як часто ми слухаємо наших чоловіків тоді, коли б їх не слід слухати. Чоловік посилає свою жінку забрати коня нібито, то не він це робить, а жінка за своїм власним бажанням. Цього надалі не можна припускати. Годі вже гратися з нами, як з іграшками. Треба нам стати цілком свідомими людьми»²⁴.

Однією з основних причин активної участі селянок у масових заворушеннях 1928–1932 рр. органи ОДПУ називали «надмірно поблажливе ставлення каральних органів до жінки-учасниці того чи іншого антирадянського прояву». Чекісти вказували на те, що «винесення значно м'якіших вироків жінкам (зокрема заможним і куркулькам), порівняно з чоловіками за одні й ті ж антирадянські виступи і дії, утвердило думку як серед жінок, так і взагалі у масах про безкарність жінок («жінці все можна, жінці нічого не буде»)²⁵. Так, учасник волинки у с. Миколаївка Кам'янського району Дніпропетровського округу Тарас Мовчан, заохочуючи селянок до активніших дій, вигукував: «Бийте жінки, вам все одно нічого не буде!»²⁶. Під час виступу жінок у с. Антонівка Букського району учасниці волинки кричали: «Ми нікого не боїмося, ми вже були в ДПУ, і нам нічого не зробили і не зроблять!»²⁷.

Кремль стверджував, що причиною виступів селянок були окремі перекозчення на місцях, пов'язані з усунуванням худоби. Й. Сталін у своїй промові на Першому всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників 19 лютого 1933 р. назвав це «маленьким непорозумінням» радянської влади з колгоспницями, яке залишилося в минулому: «Тепер справа з коровою вирішена, і непорозуміння відпало»²⁸.

Представники влади, презирливо називаючи масові виступи селянок «бабськими бунтами», прагнули нівелювати їхню значущість як акцій антиколгоспного спротиву, деполітизувати їхню сутність, довести ірраціональність дій їхніх учасниць — нібито «темних», відсталих жінок, які керувалися суто емоціями. Наприклад, Петриківський райком КП(б)У в інформаційному зведенні про причини антиколгоспних заворушень від 5 березня 1930 р. окремо наголошував, що «малися випадки появи на зборах крикунів-істеричок, які вриваються на збори, симулюючи свою дефективність, непристойноють, кричать і т. ін. (одна жінка в с. Гречане навіть симулювала своє божевілья)»²⁹.

Проте насправді причини і зміст жіночого спротиву були іншими. Як слушно зазначає Л. Віола, «протест селянок був безпосередньою відповіддю на проведення руйнівної за своїми наслідками політики держави», яка загрожувала не тільки добробуту, але й існуванню їхніх родин, що засвідчили події 1932–1933 рр. «Це був легітимний, раціональний протест, заснований на традиційних селянських потребах, моралі і політичній свідомості»³⁰. Українські селянки були сильно розлючені діями влади. Робітник із Дніпропетровщини, якого відрядили працювати на село, повернувшись, розповідав: «Виступи на різних зборах і нарадах з різних заходів на селі кожного разу викликали сильну протидію та озлоблення з боку селян і особливо селянок. Останні виходять на трибуну, погрожують кулаками, нервово лаються»³¹.

Сталінський режим, розпочавши суцільну колективізацію, недооцінив індивідуалізм українських селянок, їхнє прагнення мати власне господарство, землю та здатність їх захищати. Коли одну із заарештованих учасниць масових заворушень у Котовському районі у квітні 1930 р.

24 ДАДО. Ф. П–7. Оп. 1. Спр. 1657. Арк. 1.

25 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 545.

26 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 24. Оп. 8. Спр. 1614. Арк. 4.

27 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930. С. 793.

28 Сталин И. В. Речь на Первом всесоюзном съезде колхозников-ударников 19 февраля 1933 г. Сочинения: в 18 т. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1951. Т. 13: июль 1930 — январь 1934. С. 252.

29 Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки) / упоряд.: Є. І. Бородин, О. В. Касьянов, Н. В. Киструська та ін. Дніпропетровськ: Герда, 2008. С. 49.

30 Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. С. 233.

31 ДАДО. Ф. П–7. Оп. 1. Спр. 1625. Арк. 108.

біднячку запитали про причини участі у виступі, то вона відповіла, що багато років була батрачкою, до революції мала «кепське господарство», а зараз «вона бореться за свою власність»³².

За даними ОДПУ, у 1929 р. в СРСР відбулося 1307 масових селянських виступів, серед яких 486 були жіночими за складом учасників, під час 67 заворушень переважали жінки. У 1930 р. в СРСР, за неповними даними, було зафіксовано більше 3700 жіночих масових виступів, в усіх інших заворушеннях жінки становили більшість або значну частину учасників³³. В Україні упродовж лютого–березня 1930 р. відбулося 2 тис. масових жіночих виступів³⁴. Про зростання ролі жінок у селянських заворушеннях свідчить той факт, що в першій половині 1930 р. масові жіночі виступи становили 32 % до загальної кількості виступів в СРСР. У другому півріччі 1930 р. відсоток жіночих виступів збільшився до 40 %, досягнувши у вересні й жовтні 54–55 %³⁵.

Аналіз архівних документів дозволяє зробити висновок, що в УСРР масових жіночих заворушень було значно більше, ніж в інших регіонах СРСР. Наприклад, у Петриківському районі Дніпропетровського округу в першій половині березня 1930 р. волинки відбулися у десяти населених пунктах. У всіх цих виступах брали участь лише жінки³⁶.

У документах ДПУ УСРР, органів юстиції, партійних, радянських документах масові селянські жіночі виступи 1928–1932 рр. проти розкуркулення, колективізації, хлібозаготівлі називали волинками. Вони зазвичай відбувалися у формі демонстрацій, зборів, загальноселянської протидії представникам влади і місцевим активістам, колективних нападів на державні та колгоспні об'єкти. Чисельність учасниць волинок становила від 50–60 до 1000–2000 осіб. Наприклад, у першій половині березня 1930 р. у селах Петриківського району Дніпропетровського округу в масових заворушеннях брала участь така кількість селянок: Паньківка — 60 осіб, Лобойківка — 100, Петриківка та Хутірське — по 300 осіб, Іванівка — 500, Єлизаветівка–1000³⁷. У Карло-Марксівському районі в лютому — першій половині березня 1930 р. у с. Підгороднє до волинок долучилось 200 селянок, у с. Кам'янка — 300, у с. Підгороднє та с. Березанівка — по 500 осіб³⁸.

За даними ДПУ УСРР, у січні — першій половині травня 1932 р. в Україні було зафіксовано 352 волинки, в яких взяли участь до 50 осіб, 190 волинок, до яких було залучено від 50 до 150 учасників, 77 — від 150 до 300 осіб, 30 — від 300 до 500, і лише 19 волинок за участі від 500 та більше осіб³⁹. Таким чином, у цей період малочисельні волинки були найпоширенішими.

Волинки переважно виникали стихійно, як реакція на злочинні дії комуністичної влади. Інколи свою роль відігравало поширення тривожних чуток, «новин», які й ставали своєрідним каталізатором масових селянських заворушень. Ініціаторами волинок були здебільшого невеликі групи людей, які збуджували селянок новинами на хвилюючі теми або закликали до виступу, вказуючи на приклад сусідніх сіл тощо. Робилося це нерідко спонтанно, без чіткого усвідомлення можливих наслідків. Визначальною рисою волинок була відсутність підготовки і конкретного плану дій, нетривалість (кілька годин або доба). Через волинки мешканці села намагалися розв'язати конкретну проблему, наприклад, повернути усупільнений посівматеріал або худобу. Якщо їм це вдавалося, то селянки розходилися, і волинка закінчувалась, а якщо ні, то виступ міг тривати.

Соціальний склад учасниць виступів був досить строкатим, включаючи усі прошарки села: біднячок, середнячок, заможних селянок, відображаючи солідарність різних верств селянства,

32 ДАДО. Ф. П–7. Оп. 1. Спр. 1605. Арк. 12.

33 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930. С. 793.

34 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 421.

35 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930. С. 793.

36 ДАДО. Ф. П–7. Оп. 1. Спр. 1227. Арк. 348–349; ДАДО. Ф. Р–305. Оп. 2. Спр. 60. Арк. 467 зв.–468.

37 ДАДО. Ф. П–7. Оп. 1. Спр. 1227. Арк. 348–349; ДАДО. Ф. Р–305. Оп. 2. Спр. 60. Арк. 467 зв.–468.

38 ДАДО. Ф. П–7. Оп. 1. Спр. 1617. Арк. 29.

39 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 2: 1932–1934 гг. С. 110.

які у критичній ситуації об'єднувалися. Зрозуміло, що це не свідчить про відсутність протиріч на селі. Як і в кожному нормальному суспільстві, вони існували. Однак загроза розкуркулення та об'єднання у колгоспи була для селянок у цей час більш важливою й реальною.

Оцінюючи селянські заворушення, необхідно зазначити, що кожна конкретна волинка якоїсь реальної загрози для тогочасного режиму не несла. Небезпечними були масштаби селянських виступів, бо в перші місяці 1930 р. (січень — березень) волинки охопили більшість сіл України. Про серйозне ставлення представників влади до масових селянських виступів свідчить той факт, що для придушення наймасштабніших і найтриваліших влада застосовувала збройні загони ДПУ та міліції.

Масові селянські заворушення відбувалися за схожою схемою. Вони «звичайно починалися з того, що натовп жінок 200–300 осіб, а іноді й значно більше збирались у сільрад» або правлінь колгоспів, вимагаючи ліквідації колгоспу, повернення усуспільненого майна, худоби, зерна. В. Балицький стверджував, що подальший розвиток подій залежав від дій колгоспного і сільського керівництва: «Там, де був вмілий підхід з боку місцевої влади і активу, на цьому волинка закінчувалася. У тих місцях, де представники місцевої влади і актив нарobili багато дурниць, дратуючи населення непотрібними і шкідливими заходами, і де куркульський контрреволюційний елемент вміло використовував ці неподобства, масові волинки переростали в збройні повстання, які іноді набували яскравого контрреволюційного повстанського характеру»⁴⁰. Зазначимо, що аналіз численних документів свідчить, що місцевій владі було важко «заспокоїти» селянок — учасниць заворушень, враховуючи, що невдоволення викликали не тільки дії конкретних виконавців (уповноважених, активістів, хлібозаготівельників), а політика сталінського режиму загалом: створення колгоспів, розкуркулення, хлібозаготівлі, — а в цій сфері не можна було очікувати від Кремля серйозних поступок.

Те, що «бабські бунти» відбувалися за випробуванням сценарієм, зазначила і Л. Віола: «спереду йшов натовп жінок з дітьми, чоловіки трималися позаду. Їхня присутність була способом захисту, оскільки у випадку необхідності вони могли прийти на допомогу жінкам, а також і засобом залякування. Діти слугували прикриттям і нагадуванням місцевим партійцям, що вони мають справу з людьми, які потребують гуманного ставлення». На думку дослідниці, «присутність жінок повинна була попередити насильство або, якщо до нього доходило, деполітизувати акт протесту проти радянської влади»⁴¹. Зазначимо, що в жодному з досліджених архівних документів не згадується про участь дітей у масових селянських заворушеннях разом із жінками, тому цей факт, наведений Л. Віолою, потребує додаткового дослідження.

Представники влади постійно стверджували, що жінок використовують чоловіки, які ховаються за їхніми спинами або стоять осторонь, спостерігаючи за тим, як будуть розвиватися події. Наприклад, під час волинок в с. Іванівка Петриківського району Дніпропетровського округу, яка відбулася 7–10 березня 1930 р., спочатку на вулицях почали збиратися великі натовпи жінок, чисельністю до 100 і більше осіб. Чоловіки ж «з'являлися маленькими групами по 10–15 осіб і поводили себе зовсім пасивно, прислуховуючись до розмов жінок». І лише тоді, коли розпочався інтенсивний розбір усуспільненого реманенту та коней, а натовп жінок оточив комору, де зберігалося колгоспне зерно, вимагаючи його роздачі, «чоловіки почали проявляти активність, ставши керівниками жіночих груп»⁴².

Водночас у численних документах представники влади, самі того не бажаючи, допускали обмовки про справжню роль жінок у масових заворушеннях, які засвідчували, що селянки діяли самостійно, незалежно від чоловіків, часто всупереч їхньому бажанню. Наприклад, партійне керівництво Петриківського району в інформаційному зведенні зазначало, що чоловіки свідомо прикриваються своїми жінками, щоб не вступати до колгоспу: «Рядовий середняк — нейтральний, на сходах мовчить, ні за, ні проти не виступає, тихенько заявляє: «Я

40 Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). Вінниця: ЛОГОС, 1997. С. 243.

41 Віола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. С. 243.

42 Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки) / упоряд.: Є. І. Бородін, О. В. Касьянов, Н. В. Киструська та ін. Дніпропетровськ: Герда, 2008. С. 54.

не проти СОЗу і не проти усупільнення, так жінка не дозволяє». У зведенні є інформація, яка засвідчує, що ця заява не звичайна селянська хитрість, а відображення реальної ситуації. У цьому ж документі можна прочитати, що під час селянських зборів у с. Гречане «одна жінка ціпком побила свого чоловіка за те, що він записався до СОЗу»⁴³. Те, що це були не поодинокі випадки свідчить і доповідна записка голови ДПУ УСРР В. Балицького про масові селянські заворушення в Шепетівському окрузі, в якій він зазначав, що жінки били «чоловіків та батьків, які записалися до колгоспу»⁴⁴.

Численні факти свідчать, що українські селянки були самостійними дійовими особами масових заворушень, а не сліпими виконавицями волі своїх чоловіків. Наприклад, під час волинок у с. Лобойківка Петриківського району Дніпропетровського округу 8–9 березня 1930 р. натовп жінок самостійно розбирав коней та реманент, а чоловіки потім повертали це до колгоспу⁴⁵. У районному центрі Джулинського району Тульчинського округу в березні 1930 р. «владу захопила група куркулів на чолі з жінкою Задорожною»⁴⁶. Саме вона очолила збройний загін повстанців і проголосила себе диктатором. Під час переговорів з районною владою Задорожню підступно заарештували і вивезли з району, через що селянські хвилювання посилювалися.

ОДПУ вважало, що саме через селянок «антирадянські елементи» впливали «на чоловічу частину бідноти і середняцтва». Тому в Україні було зафіксовано «багато випадків розкладення колгоспів за допомогою жінок». Залякуючи жінок-біднячок і середнячок «жахами колективізації», куркулі нібито «тим самим утримували бідняків і середняків від організації колгоспів і від вступу до них»⁴⁷.

Зростання «антирадянської активності жіночих мас на селі» було і неочікуваним для сталінського режиму наслідком більшовицької політики, спрямованої на забезпечення рівноправності жінок, ліквідації їхньої неписьменності, залучення до участі в громадсько-політичному житті. Під час селянських зборів деякі чоловіки заохочували жінок до виступів глузливими зауваженнями, вигуками: «Кричи, бо ти теж рівноправна». Представники влади з подивом відзначали, що на загальні збори приходили всі жінки села, «навіть старухи 90 років». Селянки виступали згуртовано, «причому, як видно, ще до приходу на збори попередньо обмірковували тактику виступів»⁴⁸. ОДПУ констатувало, що «в деяких селах чоловіки взагалі перестали ходити на такі зібрання, посилаючи замість себе жінок: «Вони напористіше, горластіше»⁴⁹.

Жіночі заворушення не були лише проявом емоцій розлючених діями влади селянок, вони характеризувалися «організованістю, завзятістю спротиву місцевим властям», що визнавали навіть органи ОДПУ. В. Балицький, характеризуючи масові антиколгоспні виступи в Шепетівському окрузі, зазначав, що жінки «виступають єдиним фронтом, починаючи від біднячок до дружин куркулів включно — «баби всі однакові»»⁵⁰. Під час волинок селянки нерідко були озброєні вилами, кілками, ножами. Жіночі виступи супроводжувалися фізичним насильством над колгоспним керівництвом, «представниками райвиконкомів і районних партійних комітетів, міліціонерами, активістами-бідняками і колгоспниками»⁵¹, розгромом сільрад, правлінь колгоспів та інших установ. Так, 20 лютого 1930 р. під час волинок у с. Знаменівка Новомосковського району Дніпропетровського округу жінки чотирьох дільниць села (на кожній приблизно 400–500 осіб) нападали на селян, які звозили насіння до колгоспних

43 Там само. С. 49.

44 Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). Вінниця: ЛОГОС, 1997. С. 196.

45 ДАДО. Ф. П–7. Оп. 1. Спр. 1227. Арк. 348.

46 Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). Вінниця: ЛОГОС, 1997. С. 217.

47 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930. С. 794.

48 Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки) / упоряд.: Є. І. Бородін, О. В. Касьянов, Н. В. Киструська та ін. Дніпропетровськ: Герда, 2008. С. 49.

49 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930. С. 794.

50 Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). Вінниця: ЛОГОС, 1997. С. 196.

51 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930. С. 793.

комор, перекидали підводи, били їхніх власників (ймовірно, тих, хто чинив опір), примушуючи повернутися додому. Згодом селянки увірвалися до комори, де побили голову комісії зі збору посівматеріалу, зачинили у конторі уповноважених, припинивши у такий спосіб збір насіння. Щоб не допустити усуспільнення посівматеріалу, жінки залишалися на вулицях до вечора. Після чого заворушення перекинулися на інші дільниці села, внаслідок чого припинилося формування колгоспних насінневих фондів⁵². У селі Нова Шрамівка Ковалівського району Прилуцького округу в березні 1930 р. «натовп жінок роздягнув активістку і повів її топити». Інші сільські активісти ледве змогли відбити її у розлючених жінок⁵³.

Красномовними є описи дій учасниць «масового заколоту» в с. Миколаївка Кам'янського району Дніпропетровського округу, про масштабність якого свідчить хоча б той факт, що він тривав три дні з 14 до 16 березня 1930 р. і «супроводжувався визволенням майна, відібраного у куркулів, руйнацією СОЗу, намаганням обеззброїти міліцію, нанесенням пошкоджень представникам радвлди». Так, Євдокія Скорик «власно побила двері сільради», «з брутальною лайкою на вустах бадьоро захищала куркульські вимоги». Олена Кабка «була уповноваженою т. Левченка, підбурюючи натовп забити його на смерть». Ганна Мовчан «була ватажком цього жіночого заколоту, підбурювала селянок, вимагала від сільради повернення куркулів, зруйнування СОЗу». Катерина Кабка «під час заколоту схопила активіста, представника радвлди Левченка Якова за шию й пропонувала, аби знищити СОЗ, а сама стала на чолі заколоту»⁵⁴.

У Шепетівському окрузі селянки навіть намагалися прорватися через кордон із Польщею. Як зазначав у доповідній записці В. Балицький, «лише завдяки витримці прикордонників справа обійшлася без застосування зброї»⁵⁵.

Волинки могли тривати декілька днів. «Жінки організовували охорону куркульського майна «від радянських зазіхань», встановлювали «пикети», дозори тощо»⁵⁶. Наприклад, у с. Борисівка Бердянського району виступ жінок проти вилучення хліба у «злісних нездавців» тривав три дні — з 5 до 7 жовтня 1930 р. У перший день—5 жовтня натовп селянок побив членів хлібозаготівельної комісії, не дозволивши вилучити хліб у «куркулів». Наступного дня—6 жовтня виступ жінок (500 осіб) повторився, через що хлібозаготівельна комісія була змушена припинити свою роботу, а члени сільради розбіглися. 7 жовтня заворушення продовжилися, жінки встановили на вулиці чергування, домовившись знову зібрати натовп у разі відновлення роботи хлібозаготівельників⁵⁷.

Перші масові волинки в УСРР відбулися вже у 1928–1929 рр., що було пов'язано із застосуванням «надзвичайних заходів» під час хлібозаготівлі, реалізацією політики «обмеження експлуататорських тенденцій куркульства», а також голодом. Певну роль відіграла й антирелігійна кампанія: примусове закриття церков. Зокрема, у с. Олександрівка Васильківського району в 1928 р. волинка спричинило те, що під час землеустрою найкращі землі намагалися виділити артілі ім. Чубаря. У с. Добровілля Близнюківського району приводом для виступу жінок восени 1929 р. став арешт селян, які в церкві агітували проти колективізації. Волинка тривала два дні⁵⁸. Наймасовішим селянським виступом цього періоду була волинка у с. Сергіївка Олександрівської сільради Юр'ївського району, де мешканці села виступили на захист «куркуля», в якого активісти та уповноважений райвиконкому спробували вилучити майно. Як видно з документів, розкуркулення стало тільки приводом для волинки. Головна ж її причина полягала в примусових хлібозаготівлях, внаслідок яких селяни залишилися без хліба⁵⁹.

52 ДАДО. Ф. Р-305. Оп. 2. Спр. 60. Арк. 321–322.

53 Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / [авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко]. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. С. 158.

54 ЦДАВО України. Ф. 24. Оп. 8. Спр. 1614. Арк. 3, 4.

55 Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). Вінниця: ЛОГОС, 1997. С. 197.

56 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930. С. 793.

57 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 1: 1930–1931 гг. С. 547.

58 ДАДО. Ф. Р-18. Оп. 1. Спр. 160. Арк. 1, 2.

59 ДАДО. Ф. Р-305. Оп. 2. Спр. 69. Арк. 22.

Загалом протягом 1928–1929 рр. кількість волинків була незначною, особливо якщо порівняти з 1930 р., коли вони набули масового характеру. Розмах селянських виступів у 1930 р. зумовлювався переходом до суцільної колективізації, яка викликала невдоволення майже всіх верств села й об'єднала їх у боротьбі проти сталінської аграрної політики.

У розвитку масового селянського руху в 1930 р. можна умовно виокремити кілька етапів. Перший припадає на січень — початок березня 1930 р., коли волинки спалахували як реакція селянства на створення колгоспів і пов'язане з ним усупільнення майна, худоби, посівматеріалу, розкуркулення. Серед типових селянських виступів можна згадати волинку в с. Ковпаківка Котовського району, яка тривала з 20 до 22 лютого 1930 р. Тут натовп жінок та чоловіків оточив приміщення сільради й почав вимагати списки організованого ТСОЗу для знищення. Голова райвиконкому та секретар райкому, які спеціально прибули до села, намагалися заспокоїти селян, але їм це не вдалося, і вони були змушені віддати ці списки⁶⁰.

Приводом до селянських виступів ставали й кампанії з усупільнення посівматеріалу. Волинка починалася з протидії роботі комісії, яка забирала насіння у колгоспників, а закінчувалася висуненням вимог проти здійснення колективізації. Так, у с. Орлівщина Новомосковського району близько 100 селянок із дрючками накинулися на комісію, намагаючись припинити її роботу. Вони вигукували, що не бажають перебувати в колгоспі, і що «ні СОЗи, ні комуни їм не потрібні»⁶¹.

Селянські заворушення перших місяців 1930 р. також були спричинені розкуркуленням та висилкою селян, зарахованих до куркулів. У с. Чаплі Карло-Марксієвського району під час волинки жінки не дозволили відправити до району шість «куркулів», яких заарештував уповноважений ДПУ Трушкін⁶².

Приводом до волинків ставала й антирелігійна політика влади: закриття церков та переслідування священників. Так, у Плужнянському районі Шепетівського округу масштабні селянські заворушення у лютому 1930 р. почалися після молебну, організованого священником у с. Плужне з приводу повернення церкви громаді. «З сіл цього району спеціальні делегатки відправлялися до сіл інших районів, де потім виникали аналогічні явища». Почавши з гасла «Не чіпайте церков!», учасники заворушень невдовзі почали вимагати: «Геть колективізацію, не чіпайте куркулів!», «Геть радянську владу — будемо обирати старосту!»⁶³.

Другий етап селянських виступів почався після публікації постанови ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. «Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі», в якій сталінське керівництво було змушене нагадати про добровільність вступу селян до колгоспів і заявити про неможливість створення колгоспів тільки адміністративним шляхом, без активної участі широких мас селянства. Показово, що більшість колгоспників зрозуміли тезу про добровільність вступу як можливість вільного виходу з колгоспів, тому в більшості районів України колективні об'єднання почали «розпадатися» на очах. У Межівському, Солонянському, Павлоградському, Петропавлівському, Царичанському, Синельниківському районах Дніпропетровського округу спеціально створені при райвиконкомах та сільрадах комісії за годину виключали з колгоспів від 1500 до 2500 селян⁶⁴.

Оскільки темпи виходів з колгоспів фактично збігалися з темпами колективізації у перші місяці 1930 р., місцеве керівництво стало на шлях своєрідного «саботажу»: тривалий час не розглядало і всіляко затримувало заяви колгоспників про вихід з колгоспів, не повертало колишнім колгоспникам їхнє усупільнене майно, поширюючи про них різні плітки, чутки, а то й відверту нісенітницю, насаджуючи в селі атмосферу ворожнечі. Їх шантажували, залякували, тероризували. 22 березня 1930 р. Г. Орджонікізде доповідав Й. Сталіну з Криворізького округу, що тим, хто виходить з колгоспів, не повертають ні коней, ні насіння: «Перекручено тут по-звірячому. Бажання виправляти мало: в одних — впертість і злоба за

60 ДАДО. Ф. Р-305. Оп. 2. Спр. 60. Арк. 203.

61 ДАДО. Ф. Р-305. Оп. 2. Спр. 60. Арк. 322.

62 ДАДО. Ф. Р-305. Оп. 2. Спр. 60. Арк. 203.

63 Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). Вінниця: ЛОГОС, 1997. С. 197.

64 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 11. Спр. 90. Арк. 36.

провал, в інших — розгубленість. Все намагаються пояснити куркулем, не усвідомлюють, що перекутили, переколективізували... Велике прагнення ще більшим адміністративним тиском виправити становище, висловлюють бажання розстріляти в окрузі осіб 25–30 і цим зберегти свої відсотки»⁶⁵.

Спроби місцевого керівництва продовжити суцільну колективізацію, обмежившись засудженням перегинів, викликало нову хвилю селянських заворушень. На Дніпропетровщині лише в березні 1930 р. масові виступи колгоспників відбулися у селах Аули, Новоселівка, Карнаухівка, Василівка, Миколаївка, Теплівка та ін. Їхні учасники вимагали від місцевої влади повернення усуспільненого майна, виділення землі, а головне — підписання заяв про вихід з колгоспу⁶⁶. Так, у с. Мар'ївка Межівського району жінки провели демонстрацію з вимогами повернути усуспільнений реманент та худобу, після чого в ТСОЗі було розібрано 35 коней та деякий реманент⁶⁷.

І, нарешті, третій етап селянських виступів припадає на осінь 1930 р. Пов'язані вони були головно з оподаткуванням, хлібо- і м'ясозаготівлями, розкуркуленням селян-твердоздавців. Зокрема, після доведення твердих завдань до одноосібників — бідняків та середняків 13 жовтня вибухнула волинка у с. Знаменівка Новомосковського району, в якій взяли участь близько 300 осіб. Учасники виступу заявили місцевим можновладцям, що «хліба не дадуть, оскільки у нас хліба немає». Проте реакція представників влади була специфічною. У відповідь на слова однієї з селянок: «Ви нас зарізали і замучили», уповноважений Новомосковського райвиконкому Хохлов презирливо заявив: «Нам вас різати не потрібно, ви самі подохнете!»⁶⁸.

Вилучення майна у твердоздавців стало приводом для виступу мешканців с. Топчине Царичанського району, який тривав два дні — 16 і 20 жовтня. Під час волинок селяни побили активістів і заборонили проведення хлібозаготівель у селі. У с. Попово-Балівка Петриківського району натовп жінок (до 100 осіб) накинувся на підводи, що вивозили хліб, і примусив їх повернути назад⁶⁹. Подібні виступи прокотилися по багатьох селах: Чаплинка і Крамарка Магдалинівського району, Лобойківка і Єлизаветівка Петриківського, Шолохове Нікопольського, Казанківка і Новолозуватка Криворізького районів⁷⁰ і т. д. Окремі заворушення (с. Олександрівка Солонянський район, с. Губиниха Новомосковський) у цей час відбулися через невирішеність питання виділення землі та реманенту для селян, що вийшли з колгоспів⁷¹.

В умовах Голодомору причиною волинок була відсутність продовольства. На початку 1932 р. волинки відбувалися за схожою схемою: колгоспники, серед яких переважали жінки, приходили до сільрад і правлінь артіль та вимагали хліба. В окремих випадках ці виступи супроводжувались пограбуванням колгоспних комор і розбором продуктів: хліба, зерна, картоплі (с. Богданівка, артіль «Правда» Васильківського району, с. Мар'ївка Запорізького району)⁷². Однак більшість їх, незалежно від чисельності учасників, закінчувалися безрезультатно, оскільки в основної маси колгоспів і брати було нічого — все зерно вивезли на державні заготівельні пункти.

Винятком можна вважати хіба що виступ колгоспників у с. Уплатне Близнюківського району, де волинка виникла після масового отруєння селян борошном, змеленим із суржику на місцевому млині й розданим на трудодні колгоспникам. Тут почали поширюватися чутки про те, що вже «отруюють народ», замість того, щоб допомогти голодним. Доведені до відчаю селяни заявляли: «Не мучайте нас. Краще стріляйте чи вішайте, а не мучайте голодом». А 30 грудня 1931 р. на сільському майдані зібралося близько 50 жінок із вимогами видати борошно. Як зазначалося у доповідній записці ДПУ, «місцеві організації, проаналізувавши

65 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930. С. 334.

66 ДАДО. Ф. Р–305. Оп. 2. Спр. 60. Арк. 301 зв.

67 ДАДО. Ф. Р–305. Оп. 2. Спр. 60. Арк. 302 зв.

68 ДАДО. Ф. П–18. Оп. 1. Спр. 159. Арк. 20–21.

69 ДАДО. Ф. П–18. Оп. 1. Спр. 160. Арк. 7, 10.

70 ДАДО. Ф. П–18. Оп. 1. Спр. 159. Арк. 19–20.

71 ДАДО. Ф. П–18. Оп. 1. Спр. 160. Арк. 10.

72 ДАДО. Ф. П–18. Оп. 1. Спр. 888. Арк. 85; Ф. П–19. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 5.

становище в с. Уплатне, були змушені визнати, що хліба в селі дійсно не було»⁷³. Всього, за даними ДПУ УСРР, упродовж січня — першої половини травня 1932 р. в республіці відбулося 157 волинок з «вимогами хліба»⁷⁴.

У січні–травні 1932 р. в УСРР також набули поширення волинки за повернення усупільнених корів. Згідно із статутом сільгоспартілі, члени колективних об'єднань зберігали право утримувати у власних господарствах молочну й дрібну худобу, але цю норму закону упродовж 1930–1931 рр. відверто ігнорували місцеві колективізатори за мовчазної згоди центрального керівництва держави. Як свідчать документи, масове усупільнення корів в Україні провели в другій половині 1931 р. після видання постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 30 липня 1931 р. «Про розгортання соціалістичного тваринництва», яка націлювала органи влади на розвиток його колективної форми шляхом створення колгоспних ферм і збільшення поголів'я худоби в радгоспах. Щоб «заохотити» селян віддати єдину в сім'ї годувальницю до колгоспної стаї, керівництво колоб'єднань використовувало примусові методи впливу, зокрема неусупільнених корів не пускали на пасовища, а їхнім господарям погрожували виключенням із колгоспу. Найчастіше колгоспників ставили перед вибором: або корову на м'ясозаготівлю, або до колгоспу. У деяких селах, приміром, Оситній, Пурпурівці Новомиргородського району Одеської області такими «невинними» заходами не обмежилися, застосовували до незгодних арешти, побої тощо⁷⁵.

Реакцією селян на усупільнення молочної худоби стали численні скарги до центральних органів влади й масові виступи. За даними ДПУ УСРР, упродовж січня–березня 1932 р. в республіці відбулося 46 волинок, які супроводжувалися розбором корів⁷⁶. Зростаюче невдоволення селян усупільненням худоби на тлі голоду, який стимулював «неорганізоване відхідництво» із села та виходи з колгоспів, примусили керуючий клас напередодні весняної сівби піти на певні поступки селянству. 26 березня 1932 р. ЦК ВКП(б) видав постанову «Про примусове усупільнення худоби», якою засудив практику примусового «усупільнення корів і дрібної худоби в окремих колгоспників». Одночасно дозволялося покарати порушників, щоправда, лише по партійній лінії — виключенням із партії, та й то в майбутньому, оскільки передбачалося застосування санкцій тільки проти тих, хто вдасться до примусу вже після виходу постанови⁷⁷.

Ставлення колгоспників до цього документа було однозначним — Сталін дозволив забрати корів. До того ж в умовах голоду 1932 р. наявність у селянському господарстві корови ставала серйозною підставою виживання родини. Недарма колгоспниці с. Василівка на Київщині заявили: «Ми пухнемо з голоду, нам ніхто нічим не допомагає, так будемо їсти молоко»⁷⁸. Однак колгоспне начальство здебільшого не збиралося повертати усупільнене, бо це означало б визнання самого факту порушень. Позиція очільників колоб'єднань зводилася переважно до такої: «Усупільнення корів <...> проведене цілком законно, вимоги колгоспників безпідставні, тому всякий колгоспник, що вимагає виправлення помилок — злісний агітатор, і відповіддю на його вимоги є лава підсудних». Тому замість повернення своєї худоби селяни, які ставили це питання перед правлінням колгоспів, часто потрапляли до БУПРу. Типовий приклад: майже в половині сілрад (у 7 із 16) Новомиргородського району на Одещині організували відкриті судові процеси над контрреволюційними агітаторами, а в деяких відбулися навіть по 2–3 такі судилища. У результаті цих процесів Новомиргородський нарсуд засудив 26 осіб до різних форм і термінів покарання: загалом на 52 роки позбавлення волі, півтора року умовно й чотири роки примусової праці. Так, Параску Репетій із колгоспу

73 ДАДО. Ф. П–18. Оп. 1. Спр. 888. Арк. 85–86.

74 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 2: 1932–1934 гг. С. 109.

75 Музиченко М. Борьба с викривлениями политики партии щодо розвитку колгоспного тваринництва і суд. Революційне право. 1932. № 11–12. С. 327.

76 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Береловича, В. Данилова. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 2: 1932–1934 гг. С. 109.

77 Документы свидетельствуют: из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927–1932 гг. / ред. В. П. Данилова, Н. А. Ивницкого. Москва: Политиздат, 1989. С. 469–470.

78 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 2: 1932–1934 гг. С. 113.

«Гуртова надія» засудили до трьох років БУПРу і двох років обмеження в правах за публічну заяву, «що правління неправильно усупільнило корів, що таке усупільнення суперечить тому, що написано в газетах». Іншого члена цього колгоспу Петра Костюкова позбавили волі на 2,5 року й обмежили в правах на 1,5 року за те, що його дружина, «забравши з колгоспу корову, вела її через село надвечір, коли всі люди були вдома, щоб цим дати приклад іншим»⁷⁹.

Небажання правлінь колгоспів «мирно» вирішити проблему шляхом повернення примусово усупільненої худоби викликало масовий рух селянства за самовільне розбирання корів. Як повідомляв Якимівський райком КП(б)У, протягом 20 днів у районі розібрали 22 % усіх усупільнених корів, з яких лише 14 % повернули з дозволу правлінь колгоспів⁸⁰. У квітні — першій половині травня 1932 р. в республіці відбулися 117 волинок, які супроводжувалися розбором корів⁸¹. Особливу активність у боротьбі за повернення продуктивної худоби демонстрували селяни Дніпропетровської, Одеської, Київської областей — тут у волинках брали участь навіть сільські активісти. Так, у колгоспах Михайлівської сільради Нововасилівського району на Дніпропетровщині першими забрали своїх корів активісти — бригадири Заломай, Переута, окремі члени правлінь колгоспів і рахівники⁸².

Самовільні розбори худоби влада вважала небезпечним явищем, убачаючи в них перший крок селян до виходу з колгоспу. У с. Григорівка Старокостянтинівського району, приміром, саме після такої акції колгоспниці-біднячки подали заяви про вихід із колгоспу. Тому для боротьби з масовими виступами селян місцеві органи радянської влади залучили районні відділи ДПУ, оперативні працівники яких виїздили на місце, проводили арешти ініціаторів волинок і розслідування. Згідно з директивою Наркомату юстиції УСРР, «за розбирання усупільненої продуктивної худоби куркулями, у яких її вилучено порядком розкуркулення», винних мали притягати до кримінальної відповідальності як за грабунок або крадіжки⁸³. Всього впродовж 1 січня — 15 липня 1932 р. органи ДПУ зафіксували в УСРР 923 масові селянські виступи (з 1630 по СРСР), що становило 56,62 % по Союзу.

Дослідники колективізації Р. Конквест, В. Васильєв, М. Івницький стверджують, що влада поблажливо ставилася до учасниць селянських виступів, обмежуючись у більшості випадків «роз'яснювальною роботою». Ця теза підтверджується даними ОДПУ: із 307 жіночих виступів у СРСР в 1930 р., про які відомі засоби їхньої ліквідації, у 213 випадках (68 %) застосовувалися роз'яснення та вмовляння, у 57 випадках (15,5 %) вимоги учасниць задовольняли і тільки в 40 випадках (14 %) — активних учасників та організаторів заарештовували, в 7 випадках (2,0 %) — придушували із застосуванням зброї (п'ять випадків в УСРР, по одному в ЦЧО і СКК)⁸⁴. Проте ця статистика є неповною, а тому потрібно аналізувати документи, в яких міститься інформація про покарання учасників волинок, зокрема архівно-слідчі справи, вироки судів. Те, що органи ДПУ УСРР, придушуючи масові селянські заворушення, не обмежувалися «роз'яснювальною роботою» свідчить службова записка голови ДПУ УСРР В. Балицького від 1 березня 1930 р., в якій зазначено, що в селах Плужанського району Шепетівського округу «баби, які брали участь у волинці, приходять до сільради каятися і виказують куркулів, їх підбурювачів. Після арешту баби притихли, оскільки не розраховували, що їх будуть за безчинства садити»⁸⁵.

До кримінальної відповідальності були притягнуті учасниці волинок в с. Спаське Новомосковського району, яка тривала з 2 до 9 березня 1930 р. Серед першої партії засуджених (26 осіб) була одна жінка, яка отримала суворе покарання — шість років позбавлення волі⁸⁶.

79 Музиченко М. Боротьба з викривленнями політики партії щодо розвитку колгоспного тваринництва і суд. *Революційне право*. 1932. № 11–12. С. 329.

80 ДАДО. Ф. П–19. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 3.

81 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. Т. 3: 1930–1934 гг.; Кн. 2: 1932–1934 гг. С. 109.

82 Там само. С. 112.

83 ЦДАВО України. Ф. 24. Оп. 13. Спр. 81. Арк. 5 зв.

84 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930. С. 794.

85 Васильєв В., Виола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). Вінниця: ЛОГОС, 1997. С. 192.

86 ДАДО. Ф. П–7. Оп. 1. Спр. 1614. Арк. 8.

25 березня 1930 р. Судова трійка при колегії ДПУ УСРР ухвалила вироки ще для однієї групи учасників волинки. Із 20 осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, було п'ятеро жінок. Двох селянок засудили до вислання через ПП ОДПУ до Північного краю: Агрипину Редченко — на вісім років, Оксану Шевченко — на три роки. Ще три учасниці волинки у с. Спаське: Анастасія Баранник, Агафія Кудлай, Василиса Кияшко, — отримали умовне покарання — ув'язнення в концтаборі строком на п'ять років⁸⁷. З аналізу матеріалів архівно-слідчої справи можна зробити висновок, що при визначенні покарань важливу роль відігравало соціальне походження селянок. Так, одна з найактивніших учасниць волинки Оксана Шевченко перешкоджала висилці розкуркулених селян — намагалася зупинити підводу з родиною Макара Ялового, була одним з ініціаторів нападу на сільраду, канцелярію колгоспу та знищення списків колгоспу, а під час допитів відмовилася визнавати свою провину, заявивши: «Я все одно буду стояти на своєму, тобто буду вимагати, що і вимагала»⁸⁸. Вона отримала менш суворе покарання, ніж Агрипину Редченко, головна «провина» якої полягала в тому, що вона була донькою висланого куркуля Власа Ялового. Зазначимо, що всі репресовані учасниці волинки були жінками середнього та старшого віку: наймолодшій — А. Кудлай виповнився 31 рік, найстаршій — В. Кияшко—50 років⁸⁹.

21 серпня 1931 р. під час роботи хлібозаготівельної комісії Бородаївської сільради Верхньодніпровського району виникла жіноча волинка, в якій взяли участь 60 селянок. Вони не дозволили заготівельникам вилучити збіжжя у твердоздавців. Органи ДПУ до кримінальної відповідальності притягнули четверо учасників заворушень. Серед заарештованих було троє чоловіків Й. Завгородній, А. Боженко, Д. Пойда — твердоздавці, які відмовилися виконувати хлібозаготівельні плани, і лише одна жінка — Домна Марченко. У матеріалах справи наголошено, що саме вона керувала натовпом селянок, «намагаючись спрямувати їх на фізичну розправу з комісією», кричала: «Чого дивитеся, беріть кілки та бийте!». Піднісши кулаки до обличчя голови заготівельної комісії Каїри, Домна Марченко заявила: «Тоді в мене хліб візьмете, коли голову знесете»⁹⁰. В обвинувальному висновку вказувалося, що Д. Марченко за соціальним становищем була середнячкою, «в минулому — дружиною куркуля», якій виповнився 51 рік. Таким чином, із 60 учасниць волинки покарали тільки одну. Всім фігурантам справи висунули звинувачення за ст. 58 (злісне невиконання хлібозаготівель) та ст. 70 ч. 2 КК УСРР (вчинення хуліганських дій, які «ускладненні буйством чи бешкетом» або «вчинені групою осіб»)⁹¹.

Ще дві волинки, пов'язані з хлібозаготівлею, відбулися у с. Бородаївка Верхньодніпровського району 17 і 22 серпня 1931 р. Під час цих волинок селянки не дозволили вивезти збіжжя артілі «Комінтерн» на зсиппункт Союзхліба. Під час виступу жінки вигукували: «Не давайте вивозити хліб, а то будемо голодувати!», «Спочатку задовольним себе хлібом, а потім державу!»⁹². За матеріалами справи, у волинці взяло участь 70 жінок. До кримінальної відповідальності було притягнуто чотирьох селянок: Наталю Вірко, Поліну Несущу, Парасковію Забіяко і Парасковію Фоненко, — які очолювали виступ. В обвинувальному висновку їх характеризують як куркульок, наприклад, Н. Вірко — дружина висланого на Соловки «за антирадянську агітацію куркуля», батько та брат П. Фоненко розстріляні за «політбандитизм», П. Забіяко — дружина колишнього торговця. Проте всі обвинувачені селянки були членами колгоспу «Комінтерн», а куркулів було заборонено приймати до складу колективних об'єднань. Тому можна припустити, що інформація про соціальний стан організаторок волинки була сфальсифікована. Фігуранток справи звинуватили в «організації масового виступу жінок з метою зриву хлібозаготівельної кампанії» і засудили за ст. 70 ч. 2 КК УСРР⁹³.

87 ДАДО. Ф. Р- 6478. Оп. 2. Спр. 8536. Арк. 299.

88 ДАДО. Ф. Р- 6478. Оп. 2. Спр. 8536. Арк. 52.

89 ДАДО. Ф. Р- 6478. Оп. 2. Спр. 8536. Арк. 294–295.

90 ДАДО. Ф. Р- 6483. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 128.

91 ДАДО. Ф. Р- 6483. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 130.

92 ДАДО. Ф. Р- 6483. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 131.

93 ДАДО. Ф. Р- 6483. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 132.

25 вересня 1932 р. Одеський обласний суд засудив за ст. 54–10 КК УСРР організаторів та активних учасниць волинок у с. Кумарово, які «двічі ходили до сільради та колгоспу», вимагаючи повернення усупільнених корів, коней та видачі хліба. Учасницями заворушень було 50 селянок, які, звертаючись до колгоспників, викукували: «А Ви що мовчите, Вам не треба хліба? Ви працюєте, а пухнете з голоду!», «Ходім, розіб'єм комори і тоді всі будуть ситі!»⁹⁴. До кримінальної відповідальності було притягнуто лише п'ять жінок, яких засудили: Оляну Корж і Оляну Гребенюк до десяти років позбавлення волі, Орину Ткач — до восьми років, Анну Буганцову — до шести років, Тетяну Остапенко — до трьох років⁹⁵. Зазначимо, що найсуворіші покарання отримали розкуркулені селянки О. Корж і О. Гребенюк, а також «плановички» (так називали тих селянок, які отримували «тверде завдання», що встановлювалося для заможних селян — куркулів) О. Ткач та А. Буганцова. Верховний суд УСРР змінив цей вирок, перекваліфікувавши злочин зі ст. 54–10 (контрреволюційна агітація) на п. «а» ст. 56–16 КК УСРР (масові заворушення), що призвело до пом'якшення покарання і значного скорочення термінів ув'язнення: О. Корж і О. Гребенюк — до п'яти років позбавлення волі, О. Ткач — до трьох років, А. Буланцовій та Т. Остапенко — до двох років. Касаційна інстанція врахувала, що «всі вони судяться вперше, а тому їх небезпека не вимагає такої довгої ізоляції від суспільства». Також в ухвалі Верховного суду УСРР зазначалося, що «видаляти їх за межі УСРР недоцільно»⁹⁶. На наш погляд, на рішення Верховного суду вплинуло й те, що більшість засуджених були жінками старшого віку, яким виповнилося від 40 до 50 років, тільки Т. Остапенко було 25 років, тому як робоча сила у концтаборах вони не мали особливої цінності.

Аналіз кримінальних справ учасниць волинок дозволяє зробити декілька висновків. По-перше, до кримінальної відповідальності притягували тих жінок, які брали активну участь у заворушеннях: кричали, погрожували, нападали на представників влади. За такі дії слідчі визначали їх організаторами та керівниками виступу, який був стихійним. По-друге, всіх селянок у матеріалах справи називають куркульками або заможними середнячками незалежно від їхнього реального майнового становища, щоб довести класовий, «куркульський характер» волинок. Додамо, що в доповідній записці Секретно-політичного відділу ОДПУ від 15 березня 1931 р. прямо зазначалося, що саме «з середовища жінок-куркульок виокремлюється своєрідний жіночий актив «ватажків», до голосу яких прислуховується вся жіноча маса села»⁹⁷. По-третє, серед притягнутих до відповідальності переважали жінки середнього віку та літні — від 30 до 55 років, які завдяки життєвому досвіду не зазнали значного впливу більшовицької пропаганди, на відміну від молоді, яка часто ставала жертвою радянського виховання та освіти. До того ж більшість селянок пережила перший радянський голод 1921–1923 рр., а тому прекрасно усвідомлювала, якими будуть наслідки сталінської аграрної політики.

По-четверте, більшість жінок — учасниць масових селянських заворушень були неписьменними або малописьменними. Так, неписьменними були всі репресовані учасниці волинок с. Бородаївка Верхньодніпровського району, яка відбулася 17 і 22 серпня 1931 р. Серед притягнутих до кримінальної відповідальності жінок с. Спаське троє (В. Кияшко, А. Редченко, О. Шевченко) були неписьменними, ще двоє (А. Кудлай, А. Баранник) — малописьменними⁹⁸. Неосвіченість більшості селянок не потрібно вважати головною причиною їхньої участі в масових антиколгоспних заворушеннях, на чому постійно наголошували представники влади. Неписьменні жінки добре розуміли, що колективізація призведе до позбавлення їх власності, заробленої важкою працею, а в колективних об'єднаннях вони будуть звичайними наймитами, змушеними безкоштовно працювати на державу та голодувати. До того ж симпатіям селянок до колективної форми господарювання не сприяли методи її проведення: погрози, насильство представників влади, розкуркулення.

94 ЦДАВО України. Ф. 24. Оп. 8. Спр. 3542. Арк. 4.

95 ЦДАВО України. Ф. 24. Оп. 8. Спр. 3542. Арк. 5.

96 ЦДАВО України. Ф. 24. Оп. 8. Спр. 3542. Арк. 1 зв.–2.

97 Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: документы и материалы: в 5 т. / ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 2: Ноябрь 1929 — декабрь 1930. С. 794.

98 ДАДО. Ф. Р- 6478. Оп. 2. Спр. 8536. Арк. 291, 294, 295.

По-п'яте, учасниць волинок карали за різними статтями КК УСРР. Статтю 54–10 (контрреволюційна агітація) переважно застосовували до жінок, які брали участь у масових заворушеннях у перші місяці суцільної колективізації (січень — березень 1930 р.). Селянок, які чинили спротив під час хлібозаготівель 1931/32 р., репресували за ст. 58 (злісне невиконання хлібозаготівель) та ст. 70 ч. 2 КК УСРР (вчинення хуліганських дій, які «ускладнені буйством чи бешкетом» або «вчинені групою осіб»). За участь у волинках з вимогами розбору усуспільненої худоби і зерна у першій половині 1932 р. жінок крала за ст. 54–10 (контрреволюційна агітація) та ст. 56–16 КК УСРР (масові заворушення).

Висновки

Підсумовуючи, зазначимо, що масові виступи, в яких головну роль відігравали жінки, були основною формою активного селянського спротиву доби суцільної колективізації та Голодомору. В документах ОДПУ, ДПУ УСРР, органів юстиції, партійних, радянських документах масові селянські жіночі виступи 1928–1932 рр. проти розкуркулення, колективізації, хлібозаготівлі називали заворушеннями, заколотами, «бабськими бунтами», волинками. Зазначимо, що термін «волинки» поступово став основним для позначення масових селянських заворушень, зокрема в документах ДПУ УСРР 1932 р. використовувався переважно цей термін.

Влада пояснювала активну участь жінок у волинках «куркульським впливом», неосвіченістю, консерватизмом жінок, патріархальністю селянського суспільства, «окремими перекрученнями політики партії» під час проведення колективізації та розкуркулення, а також «надмірно поблажливим ставленням каральних органів» до учасниць масових заворушень. Насправді жіночий протест став реакцією на проведення руйнівної сталінської аграрної політики, яка загрожувала не тільки добробуту, але й самому існуванню селянських родин, що засвідчили події 1932–1933 рр. Зростання «антирадянської активності жіночих мас на селі» було і неочікуваним для сталінського режиму наслідком політики, спрямованої на забезпечення рівноправності жінок, ліквідації їхньої неписьменності, залучення до участі в громадсько-політичному житті.

Волинки зазвичай відбувалися у формі демонстрацій, зборів, загальноселянської протидії представникам влади і місцевим активістам, колективних нападів на державні та колгоспні об'єкти. Чисельність учасниць волинок становила від 50–60 до 1000–2000 осіб. Волинки могли тривати від кількох годин, доби до декількох днів. Жіночі заворушення були не лише проявом емоцій розлючених діями влади селянок, вони характеризувалися «організованістю, завзятістю спротиву місцевим властям». Під час волинок селянки часто були озброєні вилами, кілками, ножами. Жіночі виступи супроводжувалися фізичним насильством над партійним, радянським, колгоспним керівництвом, міліціонерами, активістами, колгоспниками, розгромом сільрад, правлінь колгоспів та інших установ. Жінки організовували охорону куркульського майна, встановлювали пікети, дозори.

Аналіз документів свідчить, що органи ДПУ УСРР, придушуючи волинки, не обмежувалися «роз'яснювальною роботою». До кримінальної відповідальності переважно притягували тих селянок, які брали активну участь у заворушеннях: кричали, погрожували, нападали на представників влади. Серед засуджених переважали жінки старшого віку — від 30 до 55 років, які завдяки життєвому досвіду не зазнали значного впливу більшовицької пропаганди.

Оцінюючи жіночі заворушення, зазначимо, що кожна конкретна волинка якоїсь реальної загрози для тогочасного режиму не несла. Небезпечними були масштаби селянських виступів, бо в перші місяці 1930 р. (січень–березень) волинки охопили більшість сіл України. Про серйозне ставлення представників влади до масових селянських виступів свідчить той факт, що для придушення наймасштабніших і найтриваліших використовувалися збройні загони ДПУ та міліції.

References:

1. Berelovich, A. & Danilov, V. (Ed.). (2003). *Sovetskaya derevnya glazami VChK-OGPU-NKVD. 1918–1939. [Soviet village through the eyes of the Cheka-OGPU-NKVD. 1918–1939]. Moskva: Rossijskaya politicheskaya e'nciklopediya (ROSSPE'N)*, Vol. 3: 1930–1934; B. 1: 1930–1931. [in Russian].
2. Berelovich, A. & Danilov, V. (Ed.). (2005). *Sovetskaya derevnya glazami VChK-OGPU-NKVD. 1918–1939. [Soviet village through the eyes of the Cheka-OGPU-NKVD. 1918–1939]. Moskva: Rossijskaya politicheskaya e'nciklopediya (ROSSPE'N)*, Vol. 3: 1930–1934; B. 2: 1932–1934. [in Russian].
3. Borodin, Ye., Kasianov, O. & Kystruska N. (Comps.). (2008). Rozkurkulennia, kolektyvizatsiia, Holodomor na Dnipropetrovshchyni (1929–1933 roky). [Dekulakization, collectivization, Holodomor in the Dnipropetrovsk region (1929–1933)]. Dnipropetrovsk: Gerda. [In Ukrainian].
4. Danilov, V. & Ivnickij, N. (Ed.). (1989). Dokumenty svдетель'stvuyut: iz istorii derevni nakanune i v xode kollektivizatsii, 1927–1932 gg. [Documents testify: from the history of the village on the eve of and during collectivization, 1927–1932]. Moskva: Politizdat. [in Russian].
5. Danilov, V., Manning, R. & Violy, L. (Ed.). (2000). *Tragediya sovetskoj derevni. Kollektivizatsiya i rasculachivanie. 1927–1939. [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dekulakization. 1927–1939]. Moskva: Rossijskaya politicheskaya e'nciklopediya (ROSSPE'N)*, Vol. 2. [in Russian].
6. Kalinkina, S., Kornovenko, S., Markova, S. & Romanets N. (2017). «Velykyi perelom» na seli. Final selianskoi revoliutsii (1929–1933 rr.). [«The Great Break» in the Village. The Finale of the Peasant Revolution (1929–1933)]. Cherkasy: Cherkaskyi natsionalnyi universytet im. B. Khmelnytskoho. [in Ukrainian].
7. Konkvest, R. (1993). Zhnyva skorboty: Radianska kolektyvizatsiia i holodomor. [Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Famine]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
8. Kovalenko, O., Podkur, R., Vasyl'iev, V. & Lysenko, O. (Comps.). (2012). Nastroi ta povedinka naselenia Chernihivshchyny v umovakh stalins'koi revoliutsii «zghory». 1928–1938. [Moods and behavior of the population of Chernihiv region in the conditions of Stalin's revolution «from above». 1928–1938]. Chernihiv: Vydavets' Lozovyy V. M. [In Ukrainian].
9. Muzychenko, M. (1932). Borotba z vykryvleniamy polityky partii shchodo rozvytku kolhospnoho tvarynnytstva i sud. [The fight against distortions of the party's policy regarding the development of collective farm livestock farming and the court]. *Revoliutsiine pravo. [Revolutionary Law]*, 11–12, 327–331. [In Ukrainian].
10. Sapytska, O. (2006). Uchast zhynok v selianskomu opori kolektyvizatsii ta radianskii vladi (1928–1932 rr.). [Participation of women in peasant resistance to collectivization and Soviet power (1928–1932)]. *Hileia. [Gileia]*, 6, 84–94 [in Ukrainian].
11. Stalin, I. (1951). Rech' na Pervom vsesoyuznom s'ezde kolhoznikov-udarnikov 19 fevralya 1933 g. Sochineniya: v 18 t. [Speech at the First All-Union Congress of Collective Farm Shock Workers, February 19, 1933. Works: in 18 volumes]. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury, Vol. 13. [in Russian].
12. Vasyl'iev, V. (1997). Persha khvylya sutsilnoi kolektyvizatsii i ukrainske selianstvo. [The first wave of complete collectivization and the Ukrainian peasantry]. In Vasyliev, V., Viola, L. (Comps.). *Kolektyvizatsiia i selianskyi opir na Ukraini (lystopad 1929 — berezen 1930 rr.) [Collectivization and peasant resistance in Ukraine (November 1929 — March 1930)]*. Vinnytsia: LOHOS. [in Ukrainian].
13. Vasyliev, V. & Viola, L. (Comps.). (1997). *Kolektyvizatsiia i selianskyi opir na Ukraini (lystopad 1929 — berezen 1930 rr.) [Collectivization and peasant resistance in Ukraine (November 1929 — March 1930)]*. Vinnytsia: LOHOS. [in Ukrainian].
14. Viola, L. (2010). Krest'yanskij bunt v e'poxu Stalina: Kollektivizatsiya i kul'tura krest'yanskogo soprotivleniya. [Peasant Revolt in the Stalin Era: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance]. Moskva: Rossijskaya politicheskaya e'nciklopediya (ROSSPE'N); Fond Pervogo Prezidenta Rossii B. N. El'cina. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 15.03.2025.

Схвалено до друку / Accepted: 13.05.2025.